

Árokszállási Borza Gyöngyi

TÁRSADALMI ELŐÍTÉLETEK — ETNOCENTRIZMUS

Mik azok a (társadalmi) előítéletek?

A politikai lexikon szerint az előítélet megrögzött álláspontokon és hazug tekintélytiszteleten alapuló felfogás, kritikátlan és dogmatikus gondolkodás alapján elfogadott téves ítélet. Ez a gondolkodásmód megakadályozza az új eszmék létrejöttét és befogadását.

Egyébként az álláspontokat és felfogásmódokat különböző jellemvonások alapján karakterizálhatjuk.¹ Ami vizsgálódásainkat illeti, elegendő a felfogásmódokat az igazságosság mércéje alapján megkülönböztetni. Igazságosságuk foka szerint a felfogásmódok igazságosakra és hamisakra, a hamisak pedig három alcsoportra oszlanak: sztereotípiákra, előítéletekre és babonákra.

C. Morgan szerint „a *sztereotíp* hiedelmek azok, amelyek szélesen elfogadottak és amelyek a tények túlzott leegyszerűsítésére vagy elferdítésére törekcszenek”.

Az *előítélet* hamis felfogásmód, amelyet nem könnyű megkülönböztetni a sztereotípiától. Morgan úgy véli „az előítélet olyan hiedelem alapján kialakított álláspont, amely valamely személyt vagy tárgyat kedvezőtlen helyzetbe hoz”. Az előítélet mindig kedvezőtlen, ellenséges álláspontot tartalmaz azon tárgy, személy vagy *csoport* iránt amelyre vonatkozik, míg a sztereotípiára ez nem mindig érvényes. Az előítéletek ezért rendkívül ellenállóak a változással szemben. Hatásuk is sokkal nagyobb, mint a sztereotípiáké.

Véleményünk szerint ezúttal az utolsóként említett hamis felfogásmóddal, azaz a babonával felesleges foglalkoznunk.

Ha az előítéletekről akarunk szólni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül Gordon W. Allpot *Az előítélet*² című tanulmánykötetét, amelyben elsőnek dolgozza fel rendszeresen és tüzetesen a szociálpszichológiának ezt a jelentős és széles területét. A könyv megjelenése óta (1954) a tárgykör forrásművévé vált. Megállapításai és az előítélet jelenségének a leírása nagyrészt manapság is fontosak és vizsgálódásra, elmélyülésre, vitára érdemesek.

A könyv az Egyesült Államokban íródott és jobbra azokat a társadalmi viszonyokat dolgozza fel, amelyek az ottani körülmények között nyilvánulnak meg előítéletek formájában, azt viszont tudjuk, hogy azok a körülmények elég sajátosak és összetettek. Az Egyesült Államok társadalmi viszonyai etnikai, de ugyanúgy vallási, faji, területi és egyéb szempontból is rendkívül heterogének voltak, s ma is azok. Az Egyesült Államok azonban az egyik legnagyobb gazdasági teljesítőképességet felhalmozva sikeresen létrehozta az amerikai nemzetet. De ez a kedvező körülmények ellenére sem ment könnyen és konfliktusok nélkül. Ezek a konfliktusok többnyire máig érvényesek.

Mivel Allport könyve az amerikai társadalom történelmileg és társadalmilag meghatározott körülményei között jött létre, természetes, hogy az előítélettel kapcsolatos megállapításainak egy része sajátos jellegű, s ezért nem szabad mindig és minden körülmény között általánosítani — mint ahogyan lehetséges ez a természettudományok esetében — ahol a törvényszerűségek a társadalmi körülményektől függetlenül azonosak

Hazai viszonylatban e problémakör egyik kiemelkedő szakértője dr. Rudi Supek, aki *Társadalmi előítéletek*³ című könyvét (különösen a kötet címadó fejezetét) Allport munkájára alapozza, miközben hangsúlyozza saját kritikai észrevételeit és meghatározott kérdésekkel kapcsolatos eltérő véleményét is.

Az előítéletek jellemzője, hogy leggyakrabban egyénekre irányulnak vagy egy egész csoport állásfoglalását fejezik ki egy másik csoport tagjaival szemben. Az ilyen előítéletek a *hordozóik körében* érvényesülő folyamatokból erednek, nem pedig annak a csoportnak a tényleges és megállapított tulajdonságaiból, amelyre vonatkoznak. Különösen jellemző az előítélet az etnikai, nemzeti, vallási és különböző közösségek összetűzésében. Rudi Supek erről a következőt mondja: „A társadalmi előítéletekre jellemző, hogy az emberek valamely csoporttal kapcsolatos saját álláspontjuk alapján konkrét álláspontokat alakítanak ki az egyénekkel szemben is, annak az ellenőrzése nélkül, hogy álláspontjuk igazolt-e vagy sem.” Itt lényeges különbséget fedezhetünk fel. R. Supek és Allport véleménye között, mert az utóbbi azt állítja, hogy az előítélet az egyéntől a csoport felé haladó következtetésben elkövetett téves általánosítás eredménye, míg Supek szerint az előítélet alapja a deduktív gondolkodás egyik formájában rejlik, amely épp fordítva: a csoporttól az egyén felé halad.

Az előítélet bizonyos *csoportjellegű türelmetlenséget mutat*. Ilyen esetekben egy adott emberről kialakított (kedvezőtlen) vélemény számára lényegtelenek az ellene szóló tények, mert elengedő, hogy meghatározott csoporthoz tartozik. Tehát a következtetés — mondja Supek — tisztán deduktív jellegű, mert az előítélet a másik csoporttal szemben már eleve fennáll.

A kérdést, hogy miként került sor arra, hogy egész embercsoportokról vagy valamely népről rosszat gondoljunk, Allport egyszerűen oldja meg: a tapasztalat könnyű általánosításának tulajdonítja.

Rudi Supek szerint viszont az előítélet értelmezésekor figyelembe kell venni mélyebb mechanizmusokat is, nem csupán a felszínes következtetés alapján végbemenő egyszerű tapasztalatszerzést. Az előítéleteknek *mélyebb a motivációs alapja*, azaz érzelmi és ösztönjellege, s ez az egyetlen oka, hogy ezek nagymértékben visszafordíthatatlanná, visszavezethetetlenekké válnak az új tapasztalatok által.

Az *etnikai* előítélet téves általánosításon alapuló antipátia „amely nem az emberi értelem logikai gyengeségeiből következik, hanem az egyénnek a saját csoportjával történő sajátos azonosításából”.⁴

A társadalmi előítéletekről szólva vizsgálódásunk körébe kell vonni a csoportazonosulás pszichológiai és dinamikus fogalmát, amelyben benne foglaltatik az érzelmi visszaesés ismert rendszere. Az előítéletek és a gyakorlati hatásuk közötti viszony arról tanúskodik, hogy az előítélet pszichológiai-regresszív vagy csoportjellegű-regresszív mechanizmust hordoz magában. Ilyen szempontból Allport a következő fokozatokat különbözteti meg:

1. Szóbeli előítéletesség
2. Elkerülés
3. Hátrányos megkülönböztetés
4. Testi erőszak
5. Kiirtás

A társadalmi előítéleteknél a megítélésről vagy a gondolkodásról a tényleges viselkedésre való áttéréskor mindig jelentkezik a *kifejezetten agresszív magatartás*.

A társadalmi előítéletek megszüntetése vagy gyengítése rendkívül nehéz folyamat, hisz ehhez az ember mélyebb ösztön és érzelmi motivációinak az átrendeződésére van szükség. Ez a folyamat, még ha látszólag sikeresnek is tűnik, megfelelő csoporthelyzetek körülményei között meglepetésszerűen ismét kiújulhat. Az elmondottak alapján Supek a következőképpen határozza meg a társadalmi előítéleteket: „A társadalmi előítélet a társadalmi szimpátia vagy antipátia megnyilvánulási formája, amely téves és megingathatatlan általánosításban, más társadalmi csoportok tagjainak az elfogult megítélésében fejeződik ki, ami pedig a csoporttal való azonosulás és kizárás (elkülönülés) dinamikáján nyugszik és a csoportközi feszültség fokozódása esetén az agresszivitás primitívebb formái felé mutat visszaesést. Ez a regressziós törekvés szabályszerű az etnikai előítéleteknél.”

*Az etnocentrizmus (nacionalizmus) mint a társadalmi
előítélet egyik formája*

Ha meg szándékozunk vizsgálni, hogy miben különböznek a társadalmi előítéletek az etnikaitól, akkor megállapíthatjuk, hogy az a csoportos agresszív magatartás regressziójának a könnyű kiváltásában jut felszínre, ami valamiféle csoporttal való azonosulás formájában jut kifejezésre a külső ellenséggel szembeni mozgósítás céljából. Ez a csoporttal való könnyű azonosulás irracionális tényezők alapján megy végbe, s így olyan egyének is hatása alá kerülnek, akik álláspontjukat illetően különbösek, sőt ellentétben állnak az ilyen azonosulással. (Éppen ebben rejlik a nacionalista mozgalmak ereje). Ezt az ösztönileg és érzelmileg állandósult rendszert hívják etnocentrizmusnak.

A nemzetnek lényeges lélektani és pszicho-szociális jellemvonásai vannak, amelyek egyebek között szintén konstruktív tulajdonságai. A tárgykör vizsgálatakor abból kell kiindulni, hogy az ember *csoportközpontú lény*, amely nem létezhet a szűkebb és tágabb emberi csoportok nélkül. A csoportközpontúság különböző szakaszokban eltérő formában jelentkezik: először is családközpontúságban, ami az emberi közösség későbbi fejlődési szakaszaiban a lokocentrizmus különböző formáiba megy át, amelyekre valamilyen területi csoporthoz való tartozásnak az érzése a jellemző. A következő fázis a tribocentrizmus, ami a törzshöz tartozás érzését jelenti.

Európában a XVIII. és XIX. századtól egyre kifejezettebbé válik az etnocentrizmus, azaz egy néphez tartozás érzése, ami két általános formában jelentkezhet: a nacionalizmusban és a patriotizmusban.

Rudi Supek felrója Allportnak, hogy szem elől téveszt egy lényeges tény: „hogy az ellentétes csoportosulások mindenekelőtt a létfontosságú csoportosulások, amelyek meghatározott *totális szociális* jelleg hordozói, s ezek közé tartozik az említettek mellett (a család, a törzs, a nemzet, az emberiség) a társadalmi osztály is, amelyhez tartozunk, mert a modern társadalomban az osztály az egész társadalmat képviselni igyekvő csoportosulás, amely arra törekszik, hogy létfontosságú csoportosulásá váljon”.³

A fent említett csoportosulások csak akkor kifejezetten ellenségesek egymással szemben, amikor antagonisztikus viszonyba kerülnek. Az osztály esetében az az időszak ez, amikor „önmagáért való osztállyá” válik, amikor forradalmi módon képviseli az egész társadalom érdekeit.

Mivel az osztályellentétek nincsenek összhangban a nemzetek általános érdekeivel, az uralkodó osztály igyekszik gyengíteni a tömegeknek a saját osztályukkal való azonosulását és megerősíteni az egész néppel vagy nemzettel való azonosulásukat. „Erre a célra — ahogyan Supek mondja — a legjobban a »közös külső ellenségre« való figyelmeztetések felelnek meg.”

A nemzethez tartozás, illetve a *nemzeti tudat* érzése alapvető fon-

tosságú a nemzet fogalmának meghatározásában, hisz a nemzet fogalmának a legmegbízhatóbb alkotóeleme. Szubjektív nemzeti tudat nélkül nincs nemzet, nélküle csak a diffúz etnikai csoportot képező nép létezik.

Felvetődik a kérdés, hogy vajon a nemzethez tartozás érzése azonos-e mindig a nacionalizmussal? A válasz pedig csak nemleges lehet. A nacionalizmus valójában a nemzethez tartozás *felfokozott* érzése. Olyan meggyőződés, hogy éppen az a nemzet a legfontosabb társadalmi csoport, amelyhez az ember tartozik, azaz a nemzeti hovatartozás az ember legfontosabb jellemvonása, és hogy a nemzeti hovatartozás nélküli ember nem is ember. Ezt a feltétlen és értelmetlen lojalitást a legjobban az ismert angol mondás fejezi ki: Akár van rá jogom, akár sem — az én hazám!

A nacionalizmus nagy eszmei és politikai ereje nem valamilyen nagy-nemzeti filozófiában rejlik (a nacionalizmusra többnyire valamiféle irracionális filozófiai szemlélet jellemző), hanem az ilyen meggyőzések rendkívüli érzelmi súlyában. Ennek az érzelmi súlynak a következők a forrásai:

— Az egyének lehetősége nyílik, hogy *azonosuljon a nemzettel*, valamivel ami nagy, értékes és örök. Ez szilárd támaszt nyújt a lelkileg bizonytalan és elidegenedett embernek. Ennek az azonosulásnak igen fontos racionális előnye, hogy ténylegesen irányadó a nem eléggé határozott helyzetekben. Az egyén határozataival alkalmazkodik nemzete határozataihoz, tehát erőfeszítés és gondolkodás nélkül.

— A *személyiség szocializációjának* folyamatában a saját nemzet iránti lojalitás és szeretet a családi és társadalmi nevelésben, az iskolában és egyéb oktatási intézményekben az első helyre kerül.

— Az *érzelmi vakság* jelensége merül fel, azaz az ember képtelenné válik saját nemzetét objektív megvilágításban szemlélni. Csak képzelt nagyságát látja, fogyatékoságok és gyengeségek nélkül.

A nemzeti érzés még egy jelentős pszichológiai tényből merít erőt a nyelvből, a kultúrából, az államiságból, a nemzeti mitológiából stb. Ezek az elemek fokozottan jelen vannak és szembetűnőek, ezért minden egyén könnyen átéli őket. Egész *szimbólumrendszer* jött létre, amely a nemzet konkretizálására törekszik és igyekszik azt szinte „megfoghatóvá” tenni még a nemzet legátlagosabb tagja számára is: ilyen a zászló, a himnusz, a mitológia stb.

A nacionalizmus kifejezetten kicsinyes és antihumanista törekvés hordozója. Azoknál az embereknél, akiket a nacionalizmus szélsőséges formában jellemez, valójában valamiféle pszicho-szociális patológiáról van szó, amely nem ritka esetben ölt valódi járványhoz hasonló jelleget.

A nemzet pszichológiáját kutató és magyarázó elméletnek egész történelme van. Ez a tudományos terület különösen a XIX. században volt divatos. A néplélektan mint tudományág a konzervatív romantizmus talaján jött létre, amely úgy vélte, hogy az egyén lelkialkata alá van ren-

delve az illető nép lelki adottságainak. Rudi Supek a különböző felfogásbeli irányzatok útján, a polgári univerzalizmus és racionalizmus, a német jogtörténeti iskola, az antropogeográfiai iskola szemléltetésével mutatja be ennek az elméletnek a fejlődését. Az antropogeográfiai iskola, amely úgy vélte, hogy sorsszerű összefüggés van a birtokolt terület és a nép sorsa között, az élettér (Lebensraum) elmélet bevezetésével II. Vilmos expanziós politikájának az alapjává vált. Ez és még egyéb elméletek és irányzatok is szemléltetik, hogy a tudomány milyen mértékben válhat különböző nacionalista törekvések tárgyává és alapjává.

A pszichológiai elméletek mellett az etnocentrizmust különböző biológista és ontogenetikus iskolák is szították.

A biológista elméletek közül az ember csoportösztoneivel kapcsolatos *gregorizmus* elmélete a legjelentősebb. Ez az ösztön nemcsak az emberre jellemző, ugyanis megfigyelhetjük mindazoknál az állatoknál, amelyek hordában és falkában élnek, ami ellenséges magatartást von magával az illető csoporthoz nem tartozó egyedek iránt. Ez a xenofóbia, illetve az idegenek iránti gyűlölet. Az emberre is jellemző tehát a hierarchia iránti érzékenység és annak feltétlen tisztelete.

A *pszichoanalízis* (S. Freuddal az élén) szintén foglalkozott az egyénnek a társadalmi tekintéllyel való azonosulásával. „A pszichoanalízistől eltérően — amely a rendkívül korán szerzett hajlamok alapján igyekszik meghatározni az ember érték- és politikai orientációját, ezáltal mintegy kiegyenlítve az egyén jellemét egy meghatározott csoport vagy társadalmi réteg irányvételével — a *kultúranropológia* arra törekszik, hogy megkülönböztesse az egyénre és az egész társadalomra jellemző tulajdonságokat, amelyek egy meghatározott társadalom nevelő hatásának vagy kultúrájának az eredményei. A személyes vonások mellett így léteznének általános vonások is, afféle »általános személyiségek«, amelyek egyes csoportokra jellemzőek.”⁶ A különböző törekvések és „iskolák” bemutatása mellett Rudi Supek kísérletet tesz a nemzet és a nacionalizmus viszonyának szociológiai szempontú megvilágítására, hangsúlyozva mindenekelőtt, hogy feltétlenül meg kell különböztetni a nép és a nemzet fogalmát, hisz nem fedik egymást (példaként említhetjük Svájc lakosságát, amelynek a közös hovatartozással kapcsolatosan azonos nemzeti tudata lehet).

Lényeges kiemelni a népek egyenjogúságával és önállóságával kapcsolatos nézetek kettősségét, hisz a nacionalizmust mint egy nép szabadságjogáról kialakult öntudatot gyakran jellemezte más nemzetek leigázási törekvése. A nemzeti mozgalmaknak ez a kettőssége a következőktől függ: 1) az adott társadalmi alaptól, 2) a világpiacon hatalomra törő burzsoázia természetétől. Ezek a tényezők akadályozzák a burzsoáziát, hogy teljesen megoldja a nemzeti kérdést, hisz mindig vannak olyan törekvései, hogy gazdasági és kulturális ellenőrzést biztosítson magának.

Lényeges kiemelnünk azt a tényt is, hogy a nacionalizmus (az értékorientációban jelentkező ellentmondások mellett) a *kultúrák összetűzésé-*

ből ered, amelyeken a heterogén polgári társadalom alapul. Itt elsősorban a kispolgárság szerepére és helyzetére kell utalnunk, amely különösen kedvez a nacionalizmusnak. Rudi Supek *Társadalmi előítéletek* című könyvében a nacionalizmus fejlődési folyamatát konkrét példán szemlélteti, Németország fasizálódásán, kezdve a múlt század első feléig visszanyúló ideológiai gyökerektől a második világháború alatti ki-csúcsosodásáig.

Nemzet és nemzeti kultúra

Ha fényt akarunk vetni arra, mi a nemzeti kultúra általában — és a szocialista körülmények között —, akkor meg kell szabadulnunk a fogalomhoz kötődő előítéletek egy részétől. Az egyik ilyen előítélet szerint a kultúra valamely nemzet része, erre a szemléletre éppen a nacionalisták hajlamosak. A dolgok széles körű és reális áttekintésének a hiányában kifejeződő szubjektív gyengeség mellett ennek okai valamely nép kultúrtörténetének a módszertanában is rejlenek. A kultúrtörténet általában véve csak a nemzeti történelemben válik szervessé és világosodik meg. Ezért úgy tűnik, hogy a kultúra a nemzet szerves része. Azonban ha a kultúrtörténetet tárgyilagosan szemléljük, mint ahogyan a kultúrantropológiai kutatások is igazolták, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a kultúra (egy kulturális alkotás) „nemcsak szokatlanul tapadós, terjesztésre és átvitelre alkalmas, hanem ugyanúgy önmaga is sokrétű hatásnak »idegennek« és »hazainak« van kitéve, s ezért lehetetlen nyelvi vagy etnikai csoportok területi határai közé szorítani”.⁷

Téves az a felfogás is, amikor valamely kulturális alkotónak a fizikai lényét azonosítják a szellemivel, hisz az ember mint alkotó elsősorban szellemi lény, s ezért fizikai léte (születési helye, az általa használt nyelv stb.) mellékes jelentőségű.

A harmadik előítélet az, hogy a nemzeti kultúra csupán nemzeti kulturális értékekből áll, hisz elsősorban *univerzális kulturális értékek* képezik. Tehát a nemzeti kultúra a nemzet születésének pillanatában nemcsak nemzeti, hanem egyetemes eszményeket is kifejez. A polgári kultúra létrejöttének időszakában nemzeti jellegűek az alábbiak:

- a kultúra hordozója: a nép,
- és a kulturális megmozdulás eszköze: a népnyelv.

A „nemzeti kultúrának” létrejöttékor és később is arra kell törekednie, hogy túllépje saját nemzeti határait.

A nemzeti kultúra azonban nemzeti kérdéssé is válhat, bár a kultúra egyetemes jellegű és nem lehet állami és egyéb határok közé szorítani, mégis a *nemzet* a kultúra éltető közege. Benne jönnek létre a kulturális alkotótevékenység feltételei, felelősséggel tartozik az alkotók jelentkezéséért, fejlődéséért s így közlésük materializálódásáért és a kulturális javak befogadásáért. Mint Supek mondja „mégis a nemzet... a bölcsője és a szülője az alkotó és befogadó kulturális szubjektumoknak. A kultú-

ra életének biológiai alapját képezi, s ezáltal biológiai és szociális jellege megengedi, hogy a kulturális alkotótevékenységet a nemzeti kultúrák *viszonylagos* keretébe helyezzük. A nemzet csak ilyen értelemben felelős a nemzeti kultúráért”.⁸

A nemzet vagy politikai képviselői azonban nem kényszeríthetik rá a „nemzeti kulturális értékeket” az alkotókra.

A kulturális fejlődés többnyire ösztönös folyamat, de amikor ellentmondásba kerül tulajdon társadalmával, akkor az már nemzeti kérdést képez: a nemzet szellemi fennmaradásáért folyó küzdelem kérdése lesz.

A nacionalista törekvések hordozói és hangadói többnyire a kispolgári rétegek (amelyek nálunk is igen kitartóak). Ennek okát a politikai és adminisztratív körökben vagy azok bürokratikus elemeiben kell keresnünk. Super szerint a legfontosabb ok azonban „egyes kedvező tényezők hiányában rejlik: fiatal értelmiségünk és legszélesebb rétegeink szellemi és intellektuális életében nem érződik eléggé a jövő, azaz a kitűzött célok jelenléte”.

Jegyzetek

¹ Mladen Zvonarević: Socijalna psihologija. Školska knjiga, Zágráb, 1978.

² Gordon W. Allport: Az előítélet. Gondolat, Budapest, 1977.

³ Rudi Supek: Društvene predrasude. Radnička štampa, Belgrád, 1973.

⁴ Uo. 76. o.

⁵ Uo. 92. o.

⁶ Uo. 144. o.

⁷ Uo. 111. o.

⁸ Uo. 121. o.

Irodalom

1. Rudi Supek: Društvene predrasude. Szociálpszichológiai tanulmányok, Radnička štampa, Belgrád, 1973.
2. Gordon W. Allport: Az előítélet. Gondolat, Budapest, 1977.
3. Heller Ágnes: Társadalmi szerep és előítélet. Budapest, 1966.
4. Politička enciklopedija, Savremena administracija, Belgrád, 1975.
5. Mladen Zvonarević: Socijalna psihologija. Školska knjiga, Zágráb, 1978.

Rezime

Društvene predrasude — etnocentrizam

Autor članka kroz prikaz stavova Gordona W. Allporta i Rudi Supeka razmatra problematiku predrasuda: društvenih i drugih.

Upređujući mišljenja pomenutih autora, naučnika, ukazuje na negativnosti

u pojedinim shvatanjima Allporta. Polazeći od opšte kategorije predrasude razmatra njene specifične oblike i najzad se detaljno pozabavi sa etnocentrizmom kao jednom vrstom društvene predrasude. Vrlo je interesantan prikaz psihološke strane ove pojave i razloga koji dovode do pretvaranja patriotizma u nacionalizam.

Problematika je vrlo interesantna ne samo u našoj sredini nego svugde u svetu.

Résumé

Les préjugés sociaux — L'ethnocentrisme

L'auteur de cet article traite le problème de préjugés sociaux et d'autres, par la présentation des opinions de Gordon W. Allport et de Rudi Supek.

Il compare les raisonnements des auteurs et savants mentionnés, et révèle les points négatives de quelques conceptions d' Allport. Partant de la catégorie générale des préjugés, il observe ses formes spécifiques, et enfin il prend en considération l'ethnocentrisme, comme un genre de préjugés sociaux. Il est très intéressant la présentation de l'aspect psychologique de ce phénomène, et de raison de la transformation du patriotisme au nationalisme. Ce thème est très intéressant, non seulement chez nous, mais aussi partout dans le monde.